

YABANCILAŞMA VE KENDİNDEN GEÇME: ALTERNATİF KAVRAM ÖNERİSİ

Alienation and Self-Transcendence: An Alternative Conceptual Proposal

Turgay KOÇ*

Öz

Kavramlar, bir kültürün damıtılmış anlam setleridir. Bu anlamlar, o kültürün doğaya ve insana bakışını, zihniyet dünyasını ve ilişki biçimlerini yansıtır. Bir kavramın etimolojik kökeni yanında tarihsel, dilsel ve kültürel örüntülerini dikkate alarak değerlendirilmek gerekmektedir. Bu çalışma, Batı modernleşmesinin bir ürünü olan “yabancılaşma” kavramının, Türk modernleşmesini açıklamadaki yetersizliklerinden yola çıkılarak; Türk kültürüne özgü “kendinden geçme” kavramını, alternatif bir açıklama ve çözüm çerçevesi olarak önermektedir. Yabancılaşma kavramı, 16. yüzyıldan itibaren Batı’da görülen köklü değişmelerin toplum ve birey yaşamı üzerine olumsuz etkilerini tanımlamak için kullanılmaktadır. Ancak bu kavramın Türkiye’de yaşanan değişimi tam olarak izah edemiyor olması çalışmanın odağını oluşturmaktadır. Batı düşüncesinde yer bulan “yabancılaşma” kavramı ile Türk kültürüne özgü bir ifade olan “kendinden geçme” kavramları, literatür taraması ve karşılaştırmalı analiz yöntemiyle incelenmiştir. Yabancılaşma kavramı, araçsal akıl ve bürokratikleşme bağlamında değerlendirilmiştir. Moderniteyle ortaya çıkan sorunları tanımlamada her iki kavram belirli benzerlikler taşısa da, “kendinden geçme” kavramı, Türk kültürü bağlamında bu sorunlara karşı daha güçlü ve somut çözüm mekanizmaları sunmakta; bireyi “kendine getirme” potansiyeliyle öne çıkmaktadır. Bu yönüyle “kendinden geçme“, anomi ve kimlik sorunları karşısında, Türk toplumunun kendine özgü dayanışma ve kontrol mekanizmalarını vurgulayarak, sadece bir durumu tespit etmekle kalmayıp, aynı zamanda çözüm önerilerini de içeren sosyolojik bir kavram olarak öne çıkmaktadır.

Anahtar Sözcükler: yabancılaşma, kendinden geçme, alternatif kavram, Türk modernleşmesi, kültür sosyolojisi.

ABSTRACT

Concepts are distilled sets of meanings of a culture. These meanings reflect that culture’s perspective on nature and humanity, its mentality, and its relationship patterns. A concept should be evaluated by considering its historical, linguistic, and cultural patterns, as well as its etymological origins. This study, based on the inade-

* Doktora Öğrencisi. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana-bilim Dalı, Kayseri/Türkiye. E-posta: kocturgay@gmail.com. ORCID: 0000-0002-3435-3694.

quacy of the concept of “alienation,” a product of Western modernization, in explaining Turkish modernization, proposes the concept of “ecstasy” specific to Turkish culture as an alternative framework for explanation and solution. The concept of alienation has been used to describe the negative effects of the radical changes seen in the West since the 16th century on social and individual life. However, the inability of this concept to fully explain the transformation experienced in Turkey constitutes the focus of this study. The concepts of “alienation,” found in Western thought, and “ecstasy,” an expression specific to Turkish culture, are examined through literature review and comparative analysis. The concept of alienation is evaluated within the context of instrumental reason and bureaucratization. While both concepts share certain similarities in describing the problems emerging with modernity, the concept of “ecstasy” offers more powerful and concrete solutions to these problems within the context of Turkish culture, standing out with its potential to “recover” the individual. In this respect, “ecstasy” stands out as a sociological concept that not only identifies a situation but also offers solutions, highlighting Turkish society’s unique mechanisms of solidarity and control in the face of anomie and identity issues.

Keywords: alienation, ecstasy, alternative concept, Turkish modernisation, sociology of culture.

Giriş

Bir kültürel örüntü içerisinde ortaya çıkan kavramlar o toplumun değerleri, dili, inanç ve ritüelleri ile etkileşim halinde kendini var ederler. Başka bir ifadeyle, kavramlar kültürel birer ürün olarak hayat bulduğu toplumun zihniyet dünyasını yansıtır. Yabancılaşma kavramının etimolojik kökenine bakıldığında, Yunanca “alloiosis” ve eş anlamlısı “ekstasi”in Latince çevirisi olan “alienatio” kelimesinin bulunduğu görülmektedir (Güğerçin ve Akşay, 2017: 138; Mol, 2020: 251). “Alloiosis” (değişim, başkalaşma) ve “ekstasi” (kendinden geçme, kendi benliğinin dışına adım atma) kelimeleri “kendinden geçme” kavramıyla örtüşmektedir. Dilimize aktarılırken İngilizce karşılığı olan “alienatio” kelimesinden değil de doğrudan “ekstasi” kelimesinden yapılmış olsaydı doğal olarak “kendinden geçme”, “başkalaşma”, “esrime” gibi kelimelere karşılık gelmiş olacaktı.

Yabancılaşma ve kendinden geçme kavramları, benzer toplumsal değişim süreçlerini ifade etmektedir. Bu yönüyle bakıldığında, bir durumun şu ya da bu kelimeyle ifade edilmesinin ne önemi olduğu sorusu akla gelebilir. “Yabancılaşma” kavramı, modernleşmeyle birlikte ortaya çıkan sorunlara dair bir durum tespiti yaparken, “kendinden geçme” kavramı sorunu ifade etmenin yanı sıra çözüm önerilerini de beraberinde getirebilir. Oysa yaban-

cılaşma kavramı, eleştirel bir analiz imkânı sunsa da, somut ve etkili çözüm önerileri üretme açısından sınırlı kalmaktadır. Araçsal aklın hâkim olduğu Batı zihniyet dünyası, “alienatio” (yabancılaşma) kavramına yönelik köklü ve dönüştürücü çözüm önerileri üretme konusunda başarılı olamamıştır. Aydın’a (2017) göre, modernitenin “ilerlemeci” anlayışı, insanlığın hep iyiye ve güzele gittiği inancını taşır. Bu anlayış doğrultusunda, modernitenin yol açtığı sorunlara yönelik birtakım eleştiriler getirilmiş olsa da, bu eleştiriler çoğunlukla teorik düzeyde kalmakta, pratikte çözüm üretebilecek bir nitelik taşımaktan uzak görünmektedir. Aşağıdaki bölümlerde görüleceği gibi Batılı düşünürlerin yabancılaşma karşısında ortaya koyduğu çözüm önerileri, çoğu zaman normatif düzeydedir. Bu öneriler, sorunun kökenine inmekte ve sistematik bir değişim yaratmakta yetersiz kalmaktadır.

Modern insanın problem olarak gördüğü ve çözmeye çalıştığı sorunlardan biri olan yabancılaşmanın, farklı disiplinlerde birçok düşünür tarafından incelenmiş olmasından dolayı çeşitli tanımları bulunmaktadır. Bu çalışmada yabancılaşma kavramı felsefi ve sosyolojik açıdan ele alınırken, kavramın yüklendiği anlam üzerinde durulmaktadır.

Anadolu’da günlük yaşamda sıkça kullanılan kavramlardan biri olan “kendinden geçme”, bir halden başka bir hale geçmeyi ifade eder. “Kendinden geçme”, olması gerekenden sapmayı veya istenmeyen bir durumu anlatmak için kullanılır. Sarhoş olana, bayılana, narkoz alana “kendinden geçti” denir. Bu kavram aşırılıkları vurgulamak için de kullanılır: şiddetli öfke, sevinç, üzüntü ve abartılı tepkiler “kendinden geçme” olarak tanımlanır ve “kendine gel” hitabıyla normalleşmeye, öze dönmeye, mutedil olmaya çağrılır. Dünyanın farklı kültürlerinde kadim bir inanç olarak yaşayan Şamanizm, doğayla irtibatı içeren, ritüeller üzerine kurulu bir inanç sistemidir. İslam öncesi Türk inancısında da yer bulan Şamanizm’de, ruhani lider olarak “Kam”ların, ritüellerini gerçekleştirirken, göğe çıkış ve yeraltına iniş yolculukları “kendinden geçme” (ekstazi) olarak tanımlanır (Eliade, 2018: 544). “Şaman, kendinden geçme olayını hazırlarken davulunu çalar, yardımcı ruhlarını çağırır, ‘gizli bir dil’ ya da ‘hayvan dili’ konuşur, hayvan bağırışlarını, özellikle de kuşların ötüşlerini taklit eder. Sonunda, dilsel yaratıcılığı ve lirik şiirin ritimlerini harekete geçiren bir tür ‘ikincil ruhsal durum’ elde eder” (Eliade, 2018: 555). Kam’ın, kendinden geçme hali, doğal yaşam dünyasından başka bir aleme geçmeyi temsil eder. Ritüelini tamamladıktan sonra kendine gelen “kam” normal yaşamına devam eder.

Genel olarak bakıldığında “kendinden geçme” kavramını, bir bireyin ya da topluluğun kendi doğal kabul edilen sınırlarını aşarak başka bir hale

geçmesi olarak tanımlayabiliriz. “Kendinden geçme” kavramı bu çalışmada, Türk toplumunun yaşadığı değişim sürecinde ortaya çıkan sorunların tanımlanması için kullanılmaktadır. “Kendinden geçme”, “kendine gelme” ile son bulacak, geçici ve kusurlu bir hali anlatır. Kendinden geçmeye karşı, kendine getirme mekanizmaları diyebileceğimiz aile, mahalle, dini grup, gelenek, ritüel vs. devreye girerek birey ve toplumu düzen ve istikamet içerisinde tutarlar. “Kendinden geçme” ithamına karşılık olarak ‘kendine gel’ hitabı vardır.

Çalışmanın literatüre katkısı, Batı düşünce dünyasının ortaya çıkardığı bir kavram olan “yabancılaşma” ile Türk kültürüne özgü nitelikler taşıyan “kendinden geçme” kavramlarının incelenmesi ve neşet ettiği toplumlardaki kültürel örüntülerinin analiz edilmesidir. Bu çalışma, Batı kökenli bir kavram olan “yabancılaşma”nın Türk modernleşmesini açıklamakta yetersiz kaldığını; bu sebeple, yerli bir kavram olan “kendinden geçme”nin alternatif ve daha kapsayıcı bir açıklama sunduğunu savunmaktadır. Bu haliyle makale, bir kavram karşılaştırması değil, alternatif bir kavram önerisidir.

Yöntem

Bu çalışmada karşılaştırmalı analiz yöntemi kullanılmıştır. Yabancılaşma kavramı felsefi ve sosyolojik bakımdan, Hegel, Marx, Adorno, Horkheimer, Jung, Bauman gibi düşünürlerin konuyla ilgili çalışmaları esas alınarak literatür taraması yoluyla incelenmiştir. İngilizce “alienation” kelimesinin karşılığı olan yabancılaşma kavramının Türkiye’de günlük yaşamda sıkça kullanılan “kendinden geçme” kavramı ile benzerliği ele alındıktan sonra bu kavramların çözüm üretme imkânları değerlendirilmiştir. “Yabancılaşma” kelimesi yerine, daha zengin bir anlam bütünlüğü ve kültürel derinliği olan “kendinden geçme” kavramının, yaşadığımız değişim sürecinin anlaşılması bakımından etkinliği incelenmiştir.

Karşılaştırmalı analiz yöntemiyle her iki kavram değerlendirilerek benzer ve farklı yönleri incelenmiştir. Karşılaştırmalı analiz yöntemi, “kendinden geçme” kavramının alternatif olma potansiyelini ortaya koyabilmek amacıyla nitel bir çözümleme aracı olarak kullanılmıştır. Kavramların Batı ve Türk kültürü içerisinde tarihsel ve kültürel temelleri ele alınmış, toplumsal işlevleri ve anlam çerçeveleri üzerinde durulmuştur. Bu kavramların değerlendirilmesinde aşağıdaki ölçütler dikkate alınmıştır: 1. Tanım ve etimolojik kökeni, 2. Kültürel bağlam ve zihniyet dünyası ilişkisi, 3. Sorun tanımlama ve tespit etme niteliği, 4. Çözüm üretme kapasitesi.

Yabancılaşma Kavramı: Tarihsel Arka Plan ve Aklın Araçsallaşması

Felsefi açıdan kavramı ele alan Hegel, yabancılaşmayı, ruh ya da tinin dünya ile etkileşime girmesi ile ilişkilendirir. Dünya ile girilen diyalektik süreçte kendisi başkası haline gelir; dünyadaki nesnelleşme ve kendine yabancılaşma, Hegel'in yabancılaşmayı anlattığı iki önemli aşamadır (Hyppolite, 2016: 121). Ona göre, yabancılaşma, insanın kendi öz bilincine ulaşma yolunda olması gereken önemli bir evredir. Hegel ve Feuerbach'ın yabancılaşma değerlendirmelerinde din eleştirisi önemli bir yer tutar. Hegel, insanın kendi bilincine varmasındaki yabancılaşmasına vurgu yaparken, Feuerbach, sınıfı olmayan, tarihi olmayan soyut insanın yabancılaşmasından bahseder. Feuerbach'a göre yabancılaşma, benliğin dinin tahakkümü altına girmesidir (Mol, 2020: 55). Marx'ın yabancılaşma kavramına bakışı ise işçinin yabancılaşması üzerinedir. Marx'ta yabancılaşma kavramı iktisadi ve sınıfsal bir içerik kazanır. İşçinin kapitalist için zorla çalışması ve köleleştirici üretim sürecinde ürün ve üretim araçlarından işçinin ayrılmasıdır (Marx, 2013a: 8). Marx'a göre emeğin yabancılaşması tüm tarihsel devirler içinde değişik oranlar ve biçimlerde görülmesine rağmen en belirgin ve ileri biçimiyle kapitalist toplum düzeninde ortaya çıkmaktaydı (Fromm, 2016: 81; Kirman, 2011: 346). Marx, dört temel yabancılaşma kategorisinden bahseder: işçinin ürettim sürecine, ürettiği ürüne, diğer insanlara, doğaya ve kendine yabancılaşması (Marx, 2013b: 11). Marx, bu analizle kapitalist sistemin yabancılaştırıcı doğasını ortaya koyar ve bu yabancılaşmanın, işçilerin kolektif mücadelesiyle aşılabileceğini savunur. Böylece, yabancılaşmayı yalnızca felsefi bir kavram olarak değil, toplumsal ve ekonomik bir olgu olarak ele alır.

“Simmel, takas uygulamaları sonrasında kullanılan paranın insan ilişkilerini nesneleştirdiğini söyler. Yabancılaşma nesneleşmiş kültürle ilişkilidir. İnsan artık makinenin bir parçası haline gelerek nesneleşmekte ve bireysel kültürden uzaklaşmaktadır. Böylece nesnel kültürün genişlemesiyle insan yabancılaşmaktadır” (Kirman ve Atak, 2020: 283). Para ve yabancılaşma ilişkisi üzerine yoğunlaşan Simmel'e göre para, nesneleri ve ilişkileri şeyleştirir, bireyi kendinden ve diğer insanlardan yabancılaştırır. İş bölümü ve uzmanlaşma, metropol yaşamında insanın yabancılaşmasının en somut biçimde görüldüğü bir durumu ifade eder. İnsanlar belli işlere yoğunlaşırken diğerlerine uzaklaşır. Bu süreç, nesnenin bağımsızlaşması ve bireyin onu özümleme yeteneksizliği olarak belirir (Simmel, 2012: 460-461). 19. yüzyılda hızlı kentleşme ve nüfus artışıyla gelen yeni toplumsal örgütlenme biçimi bireyi, toplumsal bağlarından uzaklaştırır; yabancılaşma ve yalnızlık duygusunu artırır.

Kavramı farklı bir açıdan ele alan Wallerstein’a göre yabancılaşma, kapitalist sisteme radikal eleştiri getirenlerin hemfikir olduğu bir noktadadır. Kapitalist dünya sistemi teorisinde yabancılaşmayı, ekonomik yapının birey üzerindeki etkisiyle ilişkili olarak değerlendirir. Modern dünyanın insanlığa refahı mutluluğu ve özgürlüğü vadederken, birçok olumsuzluğu da beraberinde getirdiği kanaatindedir. Modernitenin çelişkilerini eğitim sistemi üzerinden örneklendirir: “Resmi eğitimin erdemi olarak gösterilen ‘insanın potansiyelini gerçekleştirme’ iddiası, nasıl oluyor da ‘insanın kendi tabiatına’ yabancılaşma ile sonuçlanıyor; insanı insanlıktan çıkarıyor. Ona göre, insanın yabancılaşması ruhsal ve toplumsal sorunları beraberinde getirmektedir. Modern dünyanın maddi kazançlarıyla kıyaslanamayacak bir boyuttadır” (Wallerstein, 2012: 118-119).

Frankfurt Okulu düşünürlerinden Horkheimer ve Adorno’ya göre yabancılaşma, doğanın nesnelleştirilmesi ve tahakküm altına alınmasının bir sonucudur (2014: 26). Bu düşünürlere göre, Aydınlanma düşüncesi beklenen sonucu vermemiştir. İnsanlığı dogma ve mitlerden kurtarma vaadi gerçekleşmediği gibi yeni bir tür baskı ve tahakküm aracına dönüşmüştür. Aklın araçsallaşması insanı kendine ve doğaya yabancılaştırmıştır. Frankfurt Okulu için akıl, bürokratik zorbalığın ve iktidarın bir aracına dönüşmüştür. Aklın araçsallaşması, Aydınlanmanın bütün vaatlerinin tersine sonuçlar üretmiştir (Dellaloğlu, 2000a: 32). Aydınlanmanın rasyonel düşünceyi önceleyen yaklaşımı, “kültür endüstrisi” ile tahakküm altına alınan bireyin doğaya ve kendine yabancılaşması sonucunu doğurmuştur. Kültür endüstrisinin, özellikle kitle iletişim araçları vasıtasıyla, insanları manipüle eden, aldatan ve özgürlüklerini kısıtlayarak tahakküm altına alan niteliği (Akkaya, 2018: 597) Frankfurt Okulu düşünürlerinin üzerinde durduğu önemli konulardan biri olmuştur. Özellikle Horkheimer ve Adorno yabancılaşmayı aklın araçsallaşmasıyla ilişkilendirirken, modernitenin vaatlerinin aksine yeni bir tahakküm şekli olan “kültür endüstrisi” kavramına odaklanmışlardır. Onlara göre, bireyin eleştirel düşünme yetisini ortadan kaldıran kitle iletişim araçları ve popüler kültür birer manipülasyon aracıdır. Ortaya konan bu eleştirel perspektif, kültürün kendisinin yabancılaşmanın kaynağı olabileceği düşüncesini taşır. Bu doğrultuda, yabancılaşmanın çözümü olarak, kültüre bir dönüşten daha çok araçsal aklın dayattığı tahakküme karşı bir praksis veya bireysel direniş düzeyinde sınırlı kalır. Yabancılaşmayı rasyonelleşme ile ilişkilendiren Mills’e göre birey üretime ve emeğe yabancılaşmamakla kalmamış aynı zamanda tüketime ve boş zamana da yabancılaşmıştır. Akıl

yürütme kapasitesi ve iradesini yitirmesi onun özgür olma yetisine de zarar vermiştir (Mills, 2016: 223).

Modern toplumdaki yabancılaşma, birçok düşünür tarafından sorun olarak görülmüştür. Genel olarak, bireyin kendi potansiyelinden ve kimliğinden uzaklaşmasıdır ve bu yönüyle bireysel ve toplumsal huzursuzluğa neden olduğu üzerinde durulmuştur (Berger ve Luckmann, 2015: 81). Aydınlanma, 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa’da ortaya çıkan ve insan aklını, özgür düşüncüyü ve bilimi merkeze alan bir düşünce hareketi olarak tanımlanabilir. İnsana, geleneksel otoriteyi ve dogmatik inançları sorgulamayı öğütleyen; doğa ve toplum üzerine sahip olduğu bilgiye eleştirel bakmayı teşvik eden bir anlayıştır. Aydınlanmayı biçimlendiren zihniyet dünyası, rasyonalizmi, ampirik yöntemi ve bireysel özgürlüğü bir arada savunan, bilgi ve ilerleme inancıyla şekillenmiştir. Aydınlanmanın en önemli iddiaları arasında doğa bilimleri ve teknik ilerleme sayesinde insanlığın yaşam koşullarının iyileştirilmesidir (Ekmekçi, 2024: 671). Yaratıcı olarak kabul edilen Tanrı’nın yerini insan alırken din temelli ahlakın yerini seküler ölçütler; mitlerin yerini evrensel hakikat, Tanrısal düzenin yerini ise doğa karşısındaki araçsallık almıştır (Aydın, 2017: 19). Bu zihniyet dünyası, Orta Çağ’ın teolojik ve skolastik otoritesine karşı çıkarak, bireyin kendi akıl gücüyle evrensel gerçeklere ulaşabileceği fikrine dayanıyordu. Bu yeni yaklaşım hem bilimsel hem de toplumsal dönüşümlerin önünü açmış ve modern dünyanın temelini oluşturmuştur. Aydınlanma, akıl ve bilim üzerine yeni bir dünya kurarken, önceki dünyanın metafizik unsurlarını bütünüyle ortadan kaldırma idealini öne çıkarmıştır.

Aydınlanma, Batı medeniyetinin kendi tarihsel ve entelektüel üstünlüğünü inşa etmesinde kritik bir dönemeç olmuştur. Aydınlanmanın ortaya çıkardığı rasyonalite, bireycilik ve evrensel hakikat arayışı, Batı’nın medeniyet iddiasını şekillendiren temel unsurlar arasında yer alır. Bu çerçevede Aydınlanma, bireyin akıl yoluyla hem kendi özgürlüğünü hem de çevresindeki dünyayı yeniden inşa edebileceği fikri üzerine temellenmiş, ancak bu süreç, doğanın nesneleştirilmesi ve bilginin araçsallaştırılması gibi eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Mit, insanı doğaya tabi kılarken, Aydınlanma doğayı insana tabi kılmıştır (Dellaloğlu, 2000b: 164). Bu süreçte özne-nesne ayrımı belirginleşmiş ve bilgiye ulaşma çabası, doğayı bir nesne olarak ele alıp insan aklı aracılığıyla anlamayı hedefleyen bir yaklaşıma dönüşmüştür. Bu yaklaşım, insanın doğa üzerinde egemenlik kurmasını sağlayan araçsal aklın da temelini oluşturur.

Araçsal akıl, bilgiyi yalnızca faydaya ve uygulamaya yönelik bir araç olarak gören, doğayı ve toplumu kontrol altına alma amacına hizmet eden

bir zihniyetin ifadesidir. Descartes, “insan tabiatın efendisi ve sahibidir” diyerek bu zihniyeti ifade etmekteydi (Kalin, 2021: 149). Aydınlanma, hurafe-leri ve dogmatik inanışları çözdü ancak “dünyanın büyüünün bozulması” ile hayata anlam veren geleneksel dinsel dünya görüşlerinin yerini dolduramadı. Doğa üzerinde denetim kurmanın bedeli anlamın yitimi oldu. Araçsal akıl özgürlüğü değil, bürokrasinin “demir kafesi”ni getirdi (Dellaloğlu, 2000b: 184). Max Weber, “araçsal akılcılığın” modernite çağında insan davranışını düzenleyen başlıca etken (Bauman, 2005: 181) olduğunu öne sürer. Modernitenin hâkim olduğu Avrupa’da ortaya çıkan Holokost ve Bosna soykırımı, istisna olmayıp, araçsal akıl ve bürokrasinin bir sonucudur (Kalin, 2021: 37). Modern bürokrasinin varlığı, Holokost tarzı uygulamaların önlenmesine imkân vermez (Bauman, 1997: 37). Araçsal akıl ile bürokrasinin iş birliği, ulaşılmak istenen hedeflere uygun eylemler geliştirilir. Bu süreçte ahlaki kuralların ihmal ediliyor olması yanında bireysel özgürlüklerin sınırlandırılması ve anlam yitimi gibi olumsuzlukları da içinde barındırır.

Şiddetin kullanımı yalnızca araçsal-akılcı ölçütlere tabi kılınır ve böylece sonuçlarının ahlaksal değerlendirmesinden soyutlanırsa en etkili ve maliyeti en az hale gelir. Ahlaksal değerlerle ilgiyi kesme işlemi tüm bürokrasilerin başarılı olduğu bir operasyondur (Bauman, 1997: 133). Araçsal akıl, öznenin sahip olduğu akli görmezden gelerek, kendine, kapitalist ve bürokratik niteliğe sahip üst bir sistem oluşturmuştur (Demirhan, 2004: 101). “Özerkliği kalmayan akıl bir araç haline gelmiştir. Öznel aklın pozitivizm tarafından öne çıkarılan biçimselci cephesinde, nesnel içerikle bağıntısızlığı vurgulanır; pragmatizmin öne çıkardığı araçsal cephesinde ise, kendi dışında belirlenmiş içeriklere teslim oluşu belirginleşir. Akıl bütünüyle toplumsal sürece boyun eğmiştir. Aklın araçsal değeri, doğa ve insan üzerinde egemenlik kurulmasında oynadığı rol, tek ölçüt durumundadır” (Horkheimer, 1998: 67). Adorno’ya göre araçsal akıl, şeylerin kendine özgü biricik niteliklerini görmezden gelerek, öznenin amaç ve hedefleri doğrultusunda dünyayı biçimlendirir. Böylece Aydınlanma düşüncesinin hedeflediği özgürlük ve mutluluk idealinin tersine işlemeye başlar (Adorno, 2011: 14).

Aydınlanmanın öne çıkardığı özne-nesne ayrımı, insanı özne; doğayı, toplumu ve Batı dışı dünyayı nesneleştiren bir anlayışı beslemiştir. Bu zihniyet, Batı’nın doğa üzerinde kurduğu bilimsel ve teknolojik hâkimiyeti, diğer halklar üzerinde de politik ve kültürel bir egemenlik iddiasına dönüştürmüştür. Araçsal akıl, aklın yalnızca belirli hedeflere ulaşmak için araçlar geliştirme yetisi olarak görülmesiyle tanımlanmıştır. Bu anlayış, insanın doğayı ve toplumu kontrol etme arzusunu merkeze alır, ancak aynı zamanda bireyin

kendisiyle, toplumla ve doğayla olan ilişkisinde derin bir yabancılaşmaya yol açar. Araçsal akıl, değerleri ve etik soruları arka plana iterek, her şeyi işlevsellik ve fayda üzerinden değerlendiren bir zihniyet yaratır. Bu süreçte insan, yalnızca üretim ve tüketim çarkının bir parçası haline gelir; emeği, duyguları ve sosyal bağları nesneleşir.

Yabancılaşma Kavramı ve Çözüm Önerileri

Farklı düşünürler bu kavramı farklı açılardan ele almış, yabancılaşmanın nedenleri ve nasıl aşılabileceği üzerine çeşitli çözümlemeler yapmışlardır. Hegel, yabancılaşma kavramını, insanın öz bilincine yabancı kalması olarak değerlendirdiğinden çözüm önerisi de bireyin öz bilinciyle yeniden bütünleşmesidir. Ancak bu bütünleşme Hegel’de daha çok idealar ve tin seviyesinde kalırken, Marx, bu soyut çözümü eleştirerek yabancılaşmanın maddi, toplumsal koşullarda aşılmasını savunur (Hyppolite, 2016: 140). Marx’a göre, insanlığın yabancılaşmadan kurtulması yani kendi özüne dönmesi için sosyalizm hedefine ulaşması gerekir (Fromm, 2016: 73). Marx, özel mülkiyetin kalkması ile beraber insanın kendine yabancılaşmasının son bulacağına inanır. Komünizm, insanın kendine yabancılaşmasının sona erdiği, insan doğasının gerçek anlamına ulaştığı bir toplumsal sisteme işaret eder (Marx, 2013a: 106-108). Komünizm, insan ve doğa, birey ve toplum arasındaki çelişkilerin çözümü olarak görülür ve tarihsel sorunların yanıtı olduğunun bilincindedir (Hyppolite, 2016: 127-128). Yabancılaşmanın ortadan kaldırılması, kapitalizmin ve tüm sınıflı toplumların, özel mülkiyetin, iş bölümünün ve dinin ortadan kaldırılması ve üretim biçiminin değişmesiyle mümkün olacaktır. Komünist toplumun kurulmasıyla birlikte yabancılaşma ortadan kalkacak ve bireyler, kendi tercihleri doğrultusunda istedikleri üretken faaliyetlerde bulunabileceklerdir. Bu toplumda herkes, ilgi duyduğu alanda kendini geliştirme fırsatı bulacaktır (Engels ve Marx, 2013). Yabancılaşma sorununun aşılmasının, işçi sınıfının içinde bulunduğu durumun farkına varması ve bilinçlenmesiyle mümkün olacağını savunan Marx’ın aksine, Marcuse, işçi sınıfının bu süreci sona erdirebilecek bir güç olmaktan uzaklaştığını öne sürer. Marcuse’a göre, işçi sınıfı karşı çıkma gücünü kaybetmiş ve bu durum, toplumu “tek boyutlu toplum” haline getirmiştir. Böyle bir ortamda, yabancılaşmanın ve ileri derecede sanayileşmiş kapitalist toplumun sorunlarının aşılmasında, işçi sınıfından ziyade öğrenciler, etnik azınlıklar ve toplum dışı gruplardan oluşan “marjinal kesimler”in rolü ön plana çıkmıştır (Osmanoğlu, 2016: 88).

Marcuse (1991), *Karşı Devrim ve Başkaldırı* kitabında toplumsal değişmelerin ve kapitalist sistemin insanlar üzerindeki olumsuz etkilerini analiz

ederken, yabancılaştırmanın etkilerini azaltmak için bazı çözüm önerilerini de sunar. Kapitalist sistemin baskılarına karşı toplumsal hareketlerin önemini vurgular. Savaşın, çevre sorunlarının, eşitsizliğin ve yabancılaştırmanın olumsuz etkilerinin azaltılmasında sanatın katalizör görevi üstleneceği ve yabancılaştırmanın azaltılmasında önemli bir rol üstleneceğini savunur. Marcuse, bir taraftan yabancılaştırmaya karşı sanatı ön plana çıkarırken, diğer bir çalışması olan “Tek Boyutlu İnsan” kitabında sanatın da yabancılaştırmadan nasibini aldığını dile getirir. Marcuse’a göre sanat, toplumsal gerçeklikten kopmuştur. Sanat artık ticari bir nesne haline gelmiştir (Marcuse, 1990: 56-58).

Frankfurt Okulu düşünürleri, kapitalist sistem eleştirisini “araçsal akıl” üzerinden yapmışlardır. Onlara göre modernliğin tarihi aklın giderek araçsal akla dönüşme tarihidir (Ekmekçi, 2024: 667). Nesnelleştirmeyle gelen egemenliğin bedeli, sadece tahakküm altına aldıklarına yabancılaştırma değildir. Birey kendine ve diğer bireylere de yabancılaştırmıştır (Horkheimer ve Adorno, 2014: 49). Karşıtlıklar arası ilişkiyi ifade eden diyalektik, sorunların ele alınmasında hem bir yöntem hem de senteze ulaşma çabasıdır. “Adorno ve Horkheimer, diyalektiği Hegel ve Marks’tan farklı bir biçimde tanımlarlar. Onlara göre, Hegel ve Marks’ın diyalektikleri iki ucu kapalı, tamamlanmış diyalektiklerdir. Hegel’in diyalektiği burjuva devletinde, Marx’ın diyalektiği ise komünist toplumda son bulur” (Dellaloğlu, 2000a: 25). Adorno ve Horkheimer bu eleştirilerinde, bir yönüyle, Hegel ve Marks’ın yabancılaştırmaya karşı ileri sürdükleri çözüm önerilerinin sınırlarını ortaya koymaktadırlar.

Türlü zorluklar içerisinde yaşamak durumunda kalan modern insana sunulmuş bir reçete olan “kültür endüstrisi” sorunları yalnızca görünüşte çözer (Adorno, 2011: 117). Birbirine benzeyen standartlaşmış ürünler üreterek homojenleşmiş, eleştirel düşünme yetisi elinden alınmış bir toplum ideali taşıyan kültür endüstrisi sanatı da yabancılaştırmıştır. Kültür endüstrisinde bir tüketim nesnesi haline gelen sanat, toplumsal fonksiyonlarını yitirmektedir. Her şeye rağmen Adorno’ya (2011) göre sanat, araçsal aklın tahakkümüne, yabancılaştırmaya, yalnızlık ve anlam arayışına karşı çözüm alternatifleri sunabilir.

Fromm’a göre sevgi, aidiyet, sanat gibi unsurlar insan yaşamı için hayati öneme sahiptir ve bu gereksinimlerden yoksun olmak yabancılaştırmayı getirmektedir. Ona’a göre yabancılaştıran birey benlik duygusunu yitirmiştir, hayatı anlamsız olarak algılar. Yaşamı “kâr getiren iş” olarak gören birey, yaşamının değerli olup olmaması konusunda şüpheye düşmektedir. Ayrıca Fromm, bireylerin seçimlerini bilinçli olarak yapmadığını, sadece seçim

yaptığını düşündüğünü ve yapay bir özgürlüğe sahip olduğunu belirtmektedir. Sonuç olarak ortaya çıkan yabancılaşmanın insani olan sevgi aracılığıyla ortadan kaldırılacağını söylemektedir (Osmanoğlu, 2016: 85).

Bauman'a göre, modernliğin getirdiği yabancılaşma, yalnızlık, köksüzlük, belirsizlik ve riskler günümüz insanını mutsuz, umutsuz ve huzursuz bir hale getirmiştir. Bauman, pragmatizmin zirvede olduğu bir dönemin yaşandığını ve insanlığın sorunlarını çözmenin hiç de kolay olmadığı görüşündedir. Çözüm için bütün insanlığın el birliği içinde hareket etmesi gerekmektedir. Kùltürler arası işbirliğinin zorunluluğu yanında, ötekine saygı ve ortak müştereklerde buluşma çabası ve azmi gerekmektedir (Bauman, 2021: 163-164). Bauman, geline n noktada modern insanın çaresizliğinin “geçmişe özlem” olarak tezahür ettiğı düşüncesindedir. İnsanlığın huzur ve refahının yeniden tesisi için modern Batı'ya değil de tüm insanlığın ortak çabasına vurgu yapması dikkat çekicidir.

Freud, yabancılaşmadan kurtulmanın yolunun insanın bastırıldığı bilinçaltının bilinç düzeyine ulaştığı anda mümkün olacağını ifade etmiştir. Uygarlık bastırma ile ortaya çıkmıştır ki cinsellik ve saldırganlık güdülerini engelleyen insan, yüceltme ve nevrozları kazanmaktadır (Kirman ve Atak, 2020: 284). Berger ve Lucman'a göre, insanlığın kendine anlam üreten değerler dünyasını nesnelleştirmesiyle yabancılaşmıştır. Anlam krizi, modern çoğulculuk ve özgürlük arayışıyla gelen yabancılaşmanın sonucu olarak ortaya çıkmıştır (2015: 63-64). İnsanlığın kaybettiğı değerleri yeniden inşa etmesi, anlam dünyasını yeniden kurması gerekmektedir.

Yabancılaşma kavramı, Batı toplumlarının yaşadığı değişim sürecini açıklamada ortaya koymada güçlü bir çerçeve sunsa da, Türkiye'nin modernleşme tecrübesini izah etmekte yetersiz kalmaktadır. Bu durum, farklı bir açıklama diline ve kültürel bir kavramsallaştırmaya olan ihtiyacı ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda, bir sonraki bölümde kendinden geçme kavramının bu ihtiyaca nasıl cevap verebileceğı konusu ele alınacaktır.

Yabancılaşmaya İçerden Bakmak: Kendinden Geçmenin Kavramsallaştırılması

Yeni bir kavram oluşturma girişimi olarak değerlendirebileceğimiz bu çalışmada “kendinden geçme” kavramının kültürel ve dilsel örüntüler bağlamında, sorunu ifade etme ve çözüm önerileri üretme kapasitesi üzerinde durulmuştur. Literatürde kendinden geçme kavramı, daha çok tasavvuf alanında “vecd” hali ile ilgili çalışmalarda yer bulmuş olmakla birlikte, gündelik yaşamda duygu yoğunluğuna bağlı bir değişimin ifadesi olmuştur.

Batı düşünce dünyasında ve toplum yaşamında görülen hızlı ve köklü değişimlerin ortaya çıkardığı sorunların ifade biçimi olan “yabancılaşma” Türk modernleşmesi ile yaşanan sorunları izah etmekte yetersiz kalmaktadır. Marcuse’a göre, toplumdaki temel değişikliklerle birlikte yabancılaşma tarzları da değişir. Özellikle kapitalistleşme sürecinde görülen sanayileşme, demokratikleşme ile birlikte hakikat anlayışında değişimler görülür (Marcuse, 1991: 90). Her toplumun kendine has bir kültürel dünyası ve hakikat anlayışı olduğundan dolayı, değişim süreçleri ve değişime yüklenen anlam farklılaşır. Bir toplum için rutin ya da olumlu kabul edilen değişim, başka bir toplum için yabancılaşma olarak değerlendirilebilir. Olumlu veya olumsuz, yaşanan değişimin nasıl tanımlanacağı ve hangi kavram setleriyle ifade edileceği yine o toplumun karakteriyle ilgilidir. Sorunun nasıl tanımlandığının yanında, sorunun nasıl çözüleceği de toplumun yaşadığı kültürle ilişkili olarak ortaya çıkar. Bu noktada hangi dili, yani hangi kavramları kullandığınız önemlidir.

Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yahya Kemal* adlı eserinde şöyle der: “Köksüz şeyler daima yüzer, daima beyhude yere bir karşı sahil arar. Hâlbuki millî hayat devamdır. Devam ederek değişmek, değişerek devam etmektir” (2024: 25). Bu ifade, yalnızca kültürel bir muhafazayı değil, aynı zamanda dinamik bir devamlılığı işaret eder. Tanpınar’ın “devam ve değişim” arasında kurduğu bu ilişki, aslında yalnızca edebî değil, sosyolojik, felsefi ve kültürel bir duruşun özüdür. Burada geçmişe dönüş değil, süreklilik içinde dönüşüm vurgulanmaktadır. Bu yaklaşım, Comte’un “düzen içinde ilerleme” ilkesini ve Durkheim’in kültürel normların yeniden inşasına dair düşüncelerini de çağırıştır (Durkheim, 2004: 78-79).

Söz konusu sürecin felsefi karşılığı Hegel’in “Aufhebung” kavramında bulunur. Dellaloğlu’nun ifadesiyle, Aufhebung bir “içererek aşma” biçimidir. Yani bir şeyi bütünüyle terk etmeden, onun belirli yönlerini koruyarak başka bir düzlemde yeniden kurmak. Başka bir ifadeyle tez, antitez ve sentez.

Hegel’in Aufhebung kavramı, immanence (bizimle beraber, içimizde olan) ve transcendence (bizimle beraber olmayan, dışımızda kalan) gibi birbirine zıt iki kavramı aynı cümle, süreç içinde hemhâl etmedir. Dervişin dönmesi de bir diyalektiktir. Derviş, bilincinin sınırlarına ulaşmak için döner. Bunun modern söylemde karşılığı extasy’dir. Kendinden geçme, başka bir boyuta geçme. Burada dönme, bilincinin sınırlarına gelip yaratanla, asolanla hemhâl olmaktır. Kendilikten çıkmaktır. Burada hem kendinsin hem değilsin” (Dellaloğlu, 2021: 158).

Bu çalışmada önerilen “kendinden geçme” kavramı da, tam olarak bu diyalektik yapı içinde düşünülmelidir. Kavram, bireyin modern dünyada yaşadığı anlam kaybı ve yönsüzlüğü aşmak üzere, yalnızca geçmişe ya da nostaljiye değil, kültürel hafızada hâlâ canlı olan, yeniden yapılandırılabilir bir sürekliliğe yaslanır. Bu süreklilik içinde birey, yalnızca “kendine dönmez” aynı zamanda kendini yeniden inşa eder. Bu da Tanpınar’ın önerdiği gibi bir “devam ederek değişme” sürecidir. “Yabancılaşma” veya “kendinden geçme” kavramlarının ortaya koyduğu sorunlar karşısında öne sürülen çözüm arayışları “salt bir geri dönüş”ü hedefleyen nostaljik bir amaca dayanmadığı gibi burada önemli olan, kültürün kendi iç dinamikleriyle kendini yenileme kapasitesine sahip bir “kendine getirme” potansiyelinin olup olmadığıdır.

Aşağıdaki tablo, bu çalışmanın temel iddiasına uygun olarak “kendinden geçme” kavramının bazı durumları açıklama kapasitesini görünür kılmak için hazırlanmıştır. Bu tabloda her iki kavramın teknik bir karşılaştırılmasından daha çok, “yabancılaşma” kavramının açıklama kapasitesinin sınırlı kaldığı noktalarda, yerli ve kültürel bir nitelik taşıyan “kendinden geçme” kavramının sunduğu imkânları tartışmaya açmaktır. Bu yönüyle tablo, kavramsal bir öneri sunan çalışmanın görsel bir özeti niteliğindedir.

<i>Kriter</i>	<i>Batı’da Yabancılaşma</i>	<i>Türkiye’de Kendinden Geçme</i>
Tanım	Bireyin kendine, emeğine, topluma ve doğaya yabancılaşması.	Bireyin doğal yaşam anlayışını aşarak bir halden başka hale geçmesi.
Tarihsel ve Kültürel Bağlam	Batı Avrupa modernliği; hızlı ve köklü değişimlerin sonucu.	Türkiye’de modernleşme sürecinde gelinecek durum. Anadolu halk kültürü, tasavvuf, Şamanizm.
Sorunlara Yaklaşım	Sorunları ifade etmekte güçlüdür ancak çözüm önerileri cılızdır. Kalıcı bir sorun olarak algılanır; modernite içinde çözüm üretmek zordur.	Sorunları ifade etmekte birlikte çözüm önerileri de sunar. Geçici bir hal olarak kabul edilir; bozulan sosyal düzenin yeniden inşasına olanak tanır.
Çözüm Mekanizmaları	Araçsal aklın egemenliği nedeniyle çözüm imkanları kısıtlıdır. Batı düşüncesinde pragmatik ve bireysel çözümler önerilir.	Problemlerde geçicilik algısı vardır. Sosyal yapının yeniden düzenlenmesi için dünyevi ve metafizik araçlar devreye girer.

Metafizik Bağlantı	Modernlik, metafizikle olan ilişkisini kesmiştir; pragmatik ve seküler bir bakış açısı hâkimdir.	Aşkınlıkla irtibatını sürdürür; metafizik ve manevi unsurlar önemlidir.
Toplumsal Aktörler	Çözümler genellikle bireysel ve soyut kalır; toplumsal aktörlerin rolü sınırlıdır.	Çözümde aile, mahalle, birincil gruplar ve geleneksel kültür gibi toplumsal kurumlar etkilidir.
Sonuçları	Bireyin yalnızlaşması ve toplumsal bağların zayıflaması. Anlam kaybı, toplumsal uyumsuzluk.	Geleneksel kültür ve manevi baskı araçlarının devreye girmesi; değişerek devam etme, toplumsal uyum ve yeniden inşa.

Tablo 1. Yabancılaşma kavramına alternatif olarak önerilen “kendin geçme”nin kültürel açıklama ve çözüm üretme potansiyeli.

Türkiye’de modernliğin “kimlik değişimi” olarak tecrübe edildiği üzerinde duran Çelik’e (2021) göre, oluşturulmak istenen kültür ve kimlik inşasına yönelik sosyal kurumların ve zihniyet dünyasının biçimlendirilmesi çabaları dramatik bir yabancılaşma sürecinin yaşanmasına sebep olmuştur. Hafızayla ve kültürle irtibatını kopararak yeni bir kimlik oluşturma ideali, geçmişle çatışmayı ve yabancılaşmayı getirmiştir.

Yabancılaşma olgusuna yapı-fail perspektifinden bakacak olursak, Batı toplumu ile Türk toplumu arasında temel bir farktan söz edebiliriz. Batı modernliğinin temel niteliklerinden olan ilerleme anlayışı ve bireycilik ideali, bugünün dünden iyi olduğu; yarının bugünden iyi olacağı inancını taşır (Ay-dın, 2017: 61). Bugün de olan, birtakım olumsuzluklara rağmen, iyi ve doğru olandır. Bundan dolayı yabancılaşma, öncelikli olarak yapının sorunu değildir. Batı toplumunda yabancılaşma sorununu yaşayan bireydir. Aşırı bireyselleşmeden doğan yalnızlaşma, anlam krizi gibi sorunlar, yapıya değil bireye ait sorunlardır. Hal böyle olunca yapının, yabancılaşma sorununa karşı çözüm üretme yetisi eksik kalır. Türk toplumunda yabancılaşma sorunsalı sadece bireye değil, aynı zamanda yapıya yani kültüre ait bir sorundur. Yabancılaşma olgusunu yaşayan bireyleri (kendinden geçenleri), kendine getirme çabası içinde olan kültürel yapıdır. Kendinden geçen bireye karşı aile, mahalle, ritüel, gelenek gibi kendine getirme mekanizmaları devreye girer.

Doğu-Batı arasında kültürel konumlanmanın nasıl olacağına dair yaşanan ideolojik tartışmalar kesintisiz olarak devam etmektedir. Ekonomik krizler, askeri darbeler, muhtıralar, siyasi çatışmalar hep yaşanagelmıştır.

Osmanlı'nın son döneminden başlayarak kendini gösteren çözüm arayışları, çeşitli dünya görüşlerinin mücadele alanı olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile devam eden Batılılaşma çabalarının, hangi boyutta ve ne ölçüde olacağı üzerinde tartışılmıştır. “Batılılaşma, geçmişte olduğu gibi bugün de devletin resmi politikasıdır ve bürokrat sınıf tarafından Tanzimat döneminden çok önce, ‘devleti kurtarma’ politikası olarak benimsenmiştir. Bu bağlamda Batılılaşma, 1808’lere, 1839 Tanzimat Fermanı’na, hatta Lale Devrine kadar geri götürülebilir” (Kaçmazoğlu, 2000: 22). Niyazi Berkes, Batılılaşmayı çağdaşlaşma olarak ele almakta ve olayı 1700’lere kadar geriye götürmektedir. Batılılaşmayı Lale Devri’ne kadar geri götüren Mümtaz Turhan ise konuyu kültür değişimi olarak değerlendirmektedir (Kaçmazoğlu, 2000: 26). Seküler, Batıcı ve laik anlayış içinde olanlar ile muhafazakârların oluşturduğu mücadele hattı “tez-antitez” formunda devam etmiştir.

Mardin (2021), Türkiye’nin yaşadığı değişim sürecini, genel olarak kültürel yabancılaşma odağından ele alır. Modernleşme süreciyle gelen değişme çabaları, halkta kültürel uyumsuzluğa sebep olmuştur. Hem geleneksel değerlerine yabancılaşmış hem de oluşturulmak istenilen toplumsal düzene uyum sağlanamamıştır. “Türk modernleşmesi eski ile yeni, gelenek ile modernlik, Batı ile Doğu arasında, arada bir yerde duran liminal bir tecrübe özelliğini taşımasına sebep olmuştur” (Şahin, 2019: 220). Özellikle siyasi ve ekonomik sorunlar karşısında kendine getirme mekanizmaları devreye girerek toplumsal bütünlüğün muhafazası, sağduyu, kardeşlik, vatanseverlik, fedakârlık, sadakat, diğerkâmlık ve millet olma duygusuyla problemlerin üstesinden gelinmiş ancak nihai bir çözüme de ulaşamamıştır.

Değişmeyle ortaya çıkan sorunların ifade biçimi olarak ele aldığımız kendinden geçme kavramının yabancılaşma kavramından temel farkı, çözüm üretme potansiyelini içinde barındırmasıdır. “Kendinden geçme” sadece bireyin yaşadığı ve baş etmek zorunda olduğu bir durum değildir. Yaşadığı kültüre, norm ve değerlerine uyum sorunları yaşayan birey, ilk olarak aile desteği ile karşılaşır. Bireyin yaşadığı maddi-manevi zorluklar karşısında aile hem sığınılacak bir liman hem de yol göstericidir. “Türk kültür ve toplum hayatının bir alt sistemi olan ve gerçekte onu besleyen aile yapısı, hızlı sosyal değişimin sarsıcı ve yıkıcı etkilerine karşı bireyi koruma ve onu ayakta tutma refleksleriyle devreye girebilmektedir” (Çelik, 2010: 32). Asli sosyalizasyon sürecinde ailenin şekillendirdiği kimlik, aidiyet ve din gibi unsurlar, bireyin tutum ve davranışlarını belirleyici etkiye sahiptirler. Türk aile yapısında, çocuğu sapmalara karşı gözetme ve istikrar içinde tutma çabası ha-

kimken çocuğun bu anlayışa mücehhez oluşu tamamlayıcı bir bütünlük arz eder.

Tarih ve geleneğin etkisi altında şekillenen Türk aile yapısı, toplumsal rol ve işlevleri ile temel toplumsal değerlerle yoğrulmakta ve anlam kazanmaktadır. Bağlılık, itaat ve himaye etme gibi nitelikleri barındıran Türk aile yapısı ilişkileri düzenlemekte ve denetlemektedir (Erol, 2022: 1133). Aile kurumunda olduğu gibi komşuluk ve akraba ilişkileri yanında mahalle ve bir bütün olarak toplum benzer nitelikler taşır. Mahallelerde suç ve norm dışı olarak değerlendirilen davranışlar, birbiri ile sürekli temas halinde olan kişiler tarafından tenkit, kınama, dedikodu gibi davranışlarla bastırılmaktadır. Bir toplumun düzen ve istikrar içerisinde devamını sağlayan iki temel denge mekanizması vardır. Bunlardan ilki, yaşamın ilk yıllarında ailede başlayarak devam eden sosyalleşimdir. Toplumsal dengenin korunup sürdürülmesinin ikinci yolu “toplumsal denetim”dir. Bunlar, bireylerin kendilerine çeki düzen vermelerini ve hizaya sokmalarını sağlayan yol ve yordamlardır (Mills, 2016: 50). Sosyal kontrol, resmi ve gayr-ı resmi olmak üzere ikiye ayrılır. Resmi kontrol devlet eliyle toplumsal düzenin ve refahın sağlanması ve devamı için oluşturulmuş organizasyondur. Gayr-ı resmi kontrol ise, toplumsal norm ve değerler çerçevesinde biçimlenmiş kontrol mekanizmalarıdır (Sezik, 2019: 658).

Bireyin norm dışı davranışları, Batı’da olduğu gibi bireysel tercih olarak değerlendirilmez. Toplumun genel kabul ve değerlerine uymayan davranış ve anlayış biçimleri geniş bir yelpazede ele alınabilir. Bu kapsamda, saygısızlık olarak kabul edilen basit imalardan, dini inanışta görülen sapmalara kadar; yalnızlık, umutsuzluk, huzursuzluk ve anlam krizleriyle mücadele eden bireyin çaresizliğine kayıtsız kalmayan, kendinden geçmiş olanları kendine getirme mücadelesi içinde olan kültürel yapıdan bahsedilmektedir. Telkin, tavsiye, aile ve akraba ilgisi, mahalle baskısı, toplumsal dışlama gibi farklı derecelerde “kendine getirme” mekanizmaları, birey üzerinde varlığını hissettirir. Türk toplum yapısında sosyal kontrol ve geri döndürme mekanizmaları şunlardır:

Aile ve akraba ilişkileri: Türk toplum yapısında aile ve akraba ilişkileri güçlüdür. Hayatın her aşamasında aile destek ve dayanak noktasıdır. Aile üyesinin yaşadığı olumlu ya da olumsuz haller bütün aileyi etkiler. İyi davranış veya başarılar bütün aile adına olduğu gibi tersi durumlar da aile adına yapılmış olur. Aile büyükleri, geleneksel değerlerin aktarılmasında ve davranışların denetlenmesinde etkili rol oynarlar. Aile üyeleri arasındaki sıkı bağlar, bireyin yaşadığı türlü sıkıntılar karşısında devreye girer.

Geleneksel sosyal bağlar ve dayanışma: özellikle geleneksel değerlerin ve aidiyet duygusunun güçlü olduğu toplumlarda insan ilişkileri daha canlıdır. Türk toplum yapısı norm dışı davranışları sınırlandıran, toplumsal istikrarı sağlayan nitelikler taşır. Ritüeller, telkin ve yönlendirmeler toplumsal istikrarı sağlar.

Komşuluk ve mahalle dayanışması: geleneksel mahallede yaşanan komşuluk ilişkilerinde “dayanışma ve denetim” etkin olarak kendini gösterir. Komşular ya da genel olarak mahalle, birbirlerinin davranışlarını gözetir. Tasa ve sevinçte beraber olunur. Bayramlaşma, cenaze ve birlikte yapılan ritüeller bütünleşme ve aidiyet duygusunu artırır. Komşu ailenin büyüğü, aile büyükleri olarak değerlendirilir. “Mahalle baskısı” bireyleri toplumsal normlara uymaya zorlar. Birey, neyin doğru ya da yanlış olduğuna dair sürekli geri bildirimler alır.

Dini inanç ve diğerkamlik: İslam inancı doğrultusunda her bir birey toplumun diğer üyelerinden sorumludur. Öncelikle akraba ve komşular başta olmak üzere onların dini, ahlaki ve iktisadi halleri gözetilmeli ve gerekli hassasiyet gösterilmelidir. Bu doğrultuda “iyiliği telkin edip, kötülükten sakındırmak” dini bir vecibedir. Zor hallerinde insanlara yardım ve destek olmanın yanında sorunların çözümü için çaba sarf etmek inancın gereği olarak kabul edilir.

Norm denetimi ve sosyal kontrol: bireyin norm dışı davranışlarında toplumsal hassasiyetler devreye girerek onların düzen ve istikrar içerisinde yaşamalarına devam etmesi için birtakım mekanizmalar devreye girer. Bu mekanizmalar telkin, kınama ve tahkir şeklinde olabileceği gibi arkadaş ve iş çevresinden dışlanma şeklinde de olabilir.

Sonuç

Bu çalışma, birer toplumsal üretim olan kavramların, neşet ettikleri kültürlerin niteliklerine göre anlam yüklendikleri ve o toplumun zihniyet dünyasını yansıttıkları gerçeğine vurgu yapmaktadır. Batı modernliğinin bir ürünü olarak ortaya çıkan “yabancılaşma” kavramı, Türk modernleşmesini açıklamakta sınırlı kalmıştır. Bunun yerine, Türkiye’nin toplumsal ve kültürel yapısına daha uygun olan “kendinden geçme” kavramı, alternatif bir açıklama çerçevesi olarak ortaya konmuştur.

Yabancılaşma, bireyin kendisiyle, toplumla ve doğayla ilişkisini değiştiren kalıcı bir kopuşu tanımlarken; kendinden geçme, geçici bir yön kaybı sonrasında yeniden bütünleşme sürecini ifade eder. Kendinden geçme kavramı, Türk toplumunun sosyal yapısında hâlen işleyen aile, mahalle, din ve

gelenek gibi yapılarla iç içe geçmiş, yalnızca bireysel bir kriz anı değil; aynı zamanda toplumsal yeniden kurulumun mümkün olduğu bir alan olarak işlevselleşmektedir. Bu yönüyle, modernleşmenin bireyde açtığı anlam kaybı ve yönsüzlüğe karşı, toplumsal aidiyetin, kültürel sürekliliğin ve sosyal mekanizmaların sunduğu kendine getirme potansiyeli güçlü bir çözüm imkânı sunar.

Frankfurt Okulu'nun eleştirel teorisi, Marx'ın sınıf mücadelesi, Fromm'un sevgi ve aidiyet söyleminde görüldüğü gibi yabancılaşma sorunu farklı zaviyelerden ele alınmıştır. Düşünürlerin çözüm önerilerinde fikir birliği olmadığı gibi, toplumsal motivasyon ve yaptırım gücünden yoksun gözükmektedir. Buna karşın Türkiye'de, kendinden geçen birey ve topluluk karşısında hemen devreye giren, kendine getirme mekanizmalarının etkinliği görülür. Kendinden geçme, norm ve değerlerden kalıcı olarak bir sapmayı değil, geçiciliği ifade eder. Geleneğin kuşatıcı yönü, problem olarak algılanan durumlar karşısında topyekûn olarak kendine getirme ve yeniden düzenleme faaliyeti yürütür. Türk toplumunun değerler sistemi, inançları ve yaşam tarzı, kendinden geçmiş birey ve toplumu kendi haline bırakmaz. Aile ve akraba çevresi başta olmak üzere mahalle, sosyal gruplar, arkadaş çevresi ve bütün olarak geleneksel yapı, kendine getirme mekanizması olarak harekete geçer.

Burada önerilen kavramsallaştırma, kültüre dönüş nostaljisi değil, kültürel örüntülerin devam ederek dönüşme kapasitesini vurgulamaktadır. Tanpınar'ın "değişerek devam etmek, devam ederek değişmek" anlayışı; Hegel'in Aufhebung kavramıyla birlikte okunduğunda, bu çalışmanın dayandığı temel düşünsel hattı oluşturur. "Kendinden geçme" kavramı, Batılı çözüm önerilerinin kültürel bağlamda zayıf kaldığı noktalarda, daha sahici ve yerli bir açıklama potansiyeli taşıdığı için önemlidir. Sonuç olarak bu çalışma, yalnızca iki kavramı karşılaştırmakla kalmamakta; aynı zamanda Türk modernleşmesini açıklayabilecek yerli ve kültürel bir kavramsal araç önerisi sunmaktadır. Bu yönüyle, hem literatüre teorik bir katkı sağlamakta hem de kavramların kültürel zeminlerine dayanan açıklama çerçevelerinin önemini göstermektedir.

Kaynakça

Adorno, Theodor W. (2011). *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*. Çev. Nihat Ülner vd. İletişim Yayınları.

- Akkaya, Ümit Harun (2018). “Kültür Endüstrisi, Popüler Kültür ve Yabancılaşma Bağlamında Medya Din İlişkisi”. *Journal of International Social Research*, 11(59): 590–606.
- Aydın, Mustafa (2017). *Moderniteye Dışardan Bakmak*. Açılım Kitap.
- Bauman, Zygmunt (1997). *Modernite ve Holokaust*. Çev. Suha Sertabiboğlu. Sarmal Yayınevi.
- Bauman, Zygmunt (2005). *Bireyselleşmiş Toplum*. Çev. Yavuz Alogan. Ayrintı Yayınları.
- Bauman, Zygmunt (2021). *Retrotopya*. Çev. Ali Karatay. Sel Yayıncılık.
- Berger, Peter Ludwig ve Luckmann, Thomas (2015). *Modernite, Çoğulculuk ve Anlam Krizi*. Çev. Mustafa Derviş Dereli. Heretik Yayıncılık.
- Çelik, Celaleddin (2010). “Değişim Sürecinde Türk Aile Yapısı ve Din, Paradigmatik Anlam ve İşlev Farklılaşması”. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 8: 25–35.
- Dellaloğlu, Besim Fatih (2000a). *Frankfurt Okulunda Sanat ve Toplum*. Bağlam Yayıncılık.
- Dellaloğlu, Besim Fatih (2000b). *Toplumsal’ın Yeniden Yapılanması*. Bağlam Yayıncılık.
- Dellaloğlu, Besim Fatih (2021). *Modernleşmenin Zihniyet Dünyası: Bir Tanrı-nar Fetişizmi*. Timaş Yayınları.
- Demirhan, Ahmet (2004). *Modernlik*. İnsan Yayınları.
- Durkheim, Emile (2004). *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*. Çev. Cenk Saraçoğlu. Bordo Siyah Klasik Yayınları.
- Ekmekçi, Ali (2024). “Kaybolan Özgürlük: Frankfurt Okulu’nda Araçsal Akıl ve Kültür Endüstrisi Eleştirisi”. *Akademik Hassasiyetler*, 11(24): 671–691.
- Eliade, Mircea (2018). *Şamanizm*. Çev. İsmet Birkan. İmge Kitabevi Yayınları.
- Engels, Friedrich ve Marx, Karl (2013). *Alman İdeolojisi*. Çev. Tonguç Ok ve Olcay Geridönmez. Evrensel Basım Yayın.
- Erol, Veysel (2022). “Sosyal Medyanın Türk Aile Yapısına Etkisi”. *Karama-noğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 24(43): 1127–1139.
- Fromm, Erich (2016). *Marx’ın İnsan Anlayışı*. Çev. Kaan Öktem. Say Yayınları.
- Güçerçin, Utku ve Aksay, Bilge (2017). “Dean’in Yabancılaşma Ölçeğinin Türkçe Uyarlaması: Geçerlilik ve Güvenilirlik Analizi”. *International Journal of Management Economics and Business*, 13(31): 137–154.

- Horkheimer, Max (1998). *Akıl Tutulması*. Çev. Orhan Koçak. Metis Yayınları.
- Horkheimer, Max ve Adorno, Theodor W. (2014). *Aydınlanmanın Diyalektiği*. Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan. Kabalcı Yayınları.
- Hyppolite, Jean (2016). *Marx ve Hegel Üzerine Çalışmalar*. Çev. Doğan Barış Kılınç. Doğu Batı Yayınları.
- Kaçmazoğlu, Hacı Bayram (2000). *Türkiye’de Siyasal Fikir Hareketleri*. Birey Yayınları.
- Kalın, İbrahim (2021). *Barbar, Modern, Medeni: Medeniyet Üzerine Notlar*. İnsan Yayınları.
- Kirman, Mehmet Ali (2011). *Din Sosyolojisi Terimler Sözlüğü*. Rağbet Yayınları.
- Kirman, Tuğba ve Atak, Hasan (2020). “Yabancılaşma: Kavramsal ve Kuramsal Bir Değerlendirme”. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2): 279-295.
- Marcuse, Herbert (1990). *Tek Boyutlu İnsan*. Çev. Aziz yardımcı. İdea Yayınevi.
- Marcuse, Herbert (1991). *Karşı Devrim ve Başkaldırı*. Çev. Gürel Koca ve Volkan Ersoy. Ara Yayıncılık.
- Mardin, Şerif (2021). *Türk Modernleşmesi, Makaleler 4*. İletişim Yayınları.
- Marx, Karl (2013a). *1844 El Yazmaları*. Çev. Murat Belge. Birikim Yayınları.
- Marx, Karl (2013b). *Yabancılaşma*. Çev. Kenan Somer vd. Sol Yayınları.
- Mills, Charles W. (2016). *Sosyolojik Tahayyül*. Çev. Ömer Küçük. Hil Yayınları.
- Mol, Hans (2020). *Kimlik ve Kutsal, Yeni Bir Sosyal Bilimsel Din Teorisi*. Çev. Abdulvahap Taştan ve Ömer Faruk Darende. Kimlik Yayınları.
- Osmanoğlu, Ömer (2016). “Hegel’den Marcuse’ye Yabancılaşma Olgusu”. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3: 65-92.
- Sezik, Murat (2019). “Kent Güvenliğinin Sağlanması Bağlamında Mahalle”. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31: 653-671.
- Simmel, Georg (2012). *Paranın Felsefesi*. Çev. Yavuz Alagon ve Öykü Didem Aydın. İthaki Yayınları.
- Şahin, İlkay (2019). “Arada Kalmak: Kalıcı Bir Liminalite Örneği Olarak Türk Modernleşmesi”. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5(2): 203-222.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (2024). *Yahya Kemal*. Dergâh Yayınları.

URL-1: Çelik, Celaleddin (2021, Ocak 29). “Küresel Hegemonyanın İmtihanında İrade, Dil ve Anlamanın Daralması”. <https://fikircografyasi.com/makale/kuresel-hegemonyanın-imtihaninda-irade-dil-ve-anlamin-daralması>. (Erişim: 15.04.2025).

Wallerstein, Immanuel (2012). *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık*. Çev. Necmiye Alpay. Metis Yayınları.

“COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir:

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.

The following statements are made in the framework of “COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors”:

Ethics Committee Approval: *Ethics committee approval is not required for this study.*

Declaration of Conflicting Interests: *The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.*